

Al voltant del mot *explanar*, ‘passar d’una llengua a una altra’

Antoni Mas i Miralles (Alacant)

Summary: In the Middle Ages, the different Romance languages had a large vocabulary to express the idea of ‘transferring from one language into another’, before the verb ‘to translate’ appeared at the end of the 15th century and overshadowed all the other lexical choices. Apart from this terminology, Catalan also had the verb *explanar*. In this article, firstly, we analyse the meaning of this term in Latin and in most languages close to Catalan (Castilian, French, Provençal, Galician-Portuguese and Italian) to obtain an in-depth understanding of this term and its meaning. Secondly, we offer a list of references found with the meaning of ‘to translate’; and finally, we focus on its relationship with *parlar pla* in order to understand its possible semantic evolution and be able to propose a dialectal affiliation.

Keywords: Lexicology, Latin, Catalan, Romance languages, Western Catalan ■

Received: 02-08-2017 · Accepted: 05-02-2018

■ 1 Introducció¹

En l’edat mitjana el dominic italià Jacobus de Voragine redacta la *Legenda Aurea*, una de les obres de més ressò en la cultura hagiogràfica occidental i segurament l’obra més llegida en aquella època després de la Bíblia. Mostra de la seua difusió és l’existència de més de mil manuscrits conservats escrits en llatí i d’altres llengües vernacles. Actualment comptem amb cinc manuscrits que contenen la traducció d’aquesta obra a la llengua catalana, més set edicions impreses del segle XVI (Garcia, 2015). De tots aquests manuscrits catalans, només el manuscrit E, conservat a la Biblioteca Reial del San Lorenzo de El Escorial (N-III-5), titulat *Flos Sanctorum en cathalà*, inclou un petit prefaci que escriu el copista abans de passar a la reproducció de l’obra, i és el següent:

1 Aquest treball s’emmarca dins del projecte d’investigació *Edición crítica digital de textos hagiográficos de la literatura catalana de los siglos XV y XVI*, referència: FFI2009-11594 (subprograma FILO).

En nom de nostre senyor Déus Jhesuchrist, qui féu lo cel e la terra e la mar e totes les coses qui en él són, e de la benauyrade madona sancta Maria Verge, totstemps mare del seu beneyt car fiyl, comens a esplanar de latí en romanç les vides dels sants pares.

En aquest inici ens crida l'atenció el mot *esplanar* el significat del qual sembla, en aquest context, ser bastant obvi: passar el text que estava redactat en llatí al romanç, en aquest cas al català. Tot i això, ens sorprèn quan, a l'hora de consultar aquest mot als diccionaris més rellevants de la llengua, no enregistrem, però, l'accepció corresponent que nosaltres n'havíem deduït i que creien que responia al significat més lògic.

En aquest treball volem resseguir el significat d'aquest mot llatí *EXPLANARE* i que va derivar en formes diferents en les llengües romàniques. Analitzarem l'evolució i etimologia d'aquest vocable en català, però també en les llengües romàniques més pròximes com el castellà, el francès, l'occità, el gallego-portugués i l'italià a fi d'obtenir una visió ben ampla del recorregut semàntic d'aquest mot i de la seua evolució. Després exposem les ocurrencies que hem enregistrat amb aquesta forma verbal en diferents obres medievals i de registres diversos (jurídic, històric, científic i literari) a més de les relacions lèxiques i semàntiques que aquest mantingué amb la resta de mots que formen la seua família semàntica, així com la possible relació amb l'etimologia de la perífrasi 'parlar pla'. Així mateix, analitzem el mot tant des del punt de vista de la diacronia com de la dialectològica. I, finalment, oferim unes conclusions per a interpretar el que va ocórrer a partir del segle XVI.

■ 2 'Passar d'una llengua a una altra' en el català medieval

Com ja hem esmentat, hem consultat els diferents diccionaris de la llengua catalana, especialment el Diccionari Català-Valencià-Balear (DCVB) i el Vocabulari de Lluís Faraudo de Saint-Germain (VFaraudo), i hem pogut comprovar que cap obra no enregistra aquesta possible accepció, per això ens hem dedicat en aquest punt a conèixer la família lèxica que en català medieval ens remetia al significat de 'passar d'una llengua a una altra'. Segons descobrim, l'accepció de 'traduir' del mot *explanar* no es trobava sol en la llengua medieval, en companyia tenia un vast conjunt de sinònims. Aquest grup de verbs, que a vegades formen també algunes locucions verbals, eren les següent en català, els quals els exposem a continuació per ordre alfabètic:

• **Convertir.** Al DCVB no hi ha una relació explícita a ‘traduir’, però sí que en una accepció defèn el sentit de ‘Canviar una cosa en una altra d’equivalent’. Trobem el mot com a sinònim de *transcrivir* en la justificació de les *Paradoxes*, feta per Ferran Valentí:

E puix ara a vós plau que comence a transcrivir e convertir el verb latí en romanç (*apud* Nadal, 1996: 210)

• **Declarar.** En la llengua medieval era sinònim d’*explicar*. Ni el DCVB ni tampoc el VFarauado donen l’accepció de ‘traduir’. El mateix Ferran Valentí apuntà en *Paradoxes*:

Ací és de notar que aquest tractat conté alguns vocables scurs a nostre ydioma o lenguate, los quals si cascuna vegada se haguessen de **declarar** per multitud de paraules seria una longa oració o narració (*apua* Nadal, 1996: 2011)

• **Girar.** Segons el DCVB ‘Traduir, passar d’un idioma a un altre’. En el proemi del *Tirant* trobem aquest fragment:

Com la dita hystòria... en lengua anglesa..., sia stat grat volerme pregar que la **giràs** en lengua portuguesa (*Tirant*, proemi; DCVB)

• **Metre.** No apareix al DCVB ni al VFarauado. És molt freqüent en francès. A principi del segle XV, Guillem de Copons es dedica a passar l’obra que contenia les *Ètiques* d’Aristòtil, a partir d’una altra traducció francesa de Brunet Latín, *Tresor*, al prefaci de la qual comenta:

E recordant-me que moltes vegades, per vostra gran cortesia, m’avets mostrats de vstras libres, e, avent raonament de algunes matèries é conegut que hauríets plaer que-el libre appellat Tresor, de mestre Brunet Latín, qui és en lengua francesa, fos **mès** en nostre lenguatge (*apud* Nadal, 1996: 70–71)

En altres llocs, el mot *metre* implica també una ‘adaptació’. Aquest és el cas quan J. Berenguer “tradueix” al llemosí una poesia del seu oncle escrita en koiné occità i expressa:

cançó d’emor feta per mon car honcle, que Déus aga, En Guillem de Masdovellas, en limoví, he **mesa** e tornada en cathalà per mi (*apud* Nadal, 1996: 278)

• **Mudar.** Amb l’accepció de ‘traduir’ no apareix ni al DCVB ni al VFarauado. En aquesta ocurrència recollida de Llull el mot apareix com un equiva-

lent de *transportar* i *romançar* dins d'un clar context de canvi d'un text escrit en àrab al català:

Lo vostre servidor... romansador d'aquesta obra d'aràbic en romans..., tresporta e **muda** en esta translació moltes raons qui no són tan altes en l'exemplar aràbic (Llull Cont. 352, 30; DCVB)

- **Posar.** Amb el significat que estudiem no apareix ni al DCVB ni al VFaraudo. En aquest fragment de F. Valentí aquest mot hi apareix com a sinònim de *transferida*:

Jo Ferrando Valentí, inerudit e dexeble dels dexebles, he **posada** e transferida aquesta petita obreta de Tul·li, gran sentència, de latí en vulgar materno o malorquí (*apud* Colon, 2001: 160)

- **Reduir.** El vocabulari de Faraudo entra com a primera accepció el significat de 'traduir', en canvi el DCVB l'inclou en les locucions 'Reduir en pla o en vulgar', que defineix com a 'traduir, posar en llengua vulgar'. En una carta que Ferran d'Antequera envià al sultà de Marroc el 1415 exposa:

Nos emperò, querientes proceder en esto legítimament e segunt dreyto e razón, vista una letra o carta morisca vuestra e aquella feyta **reduir** por el alcadí nuestro de València en romanç cathalán (*apud* Nadal, 1996: 470–471)

El rei Joan I elogiava el 1391 la faceta de traductor del valencià Antoni Canals, tal com podem entreveure quan el monarca encarrega al prior dels dominics de València:

que'ns exponga e **reduesca** de latí en nostre vulgar alguns libres, los quals nós, qui'ns delitam molt en ligir, poguessin sens dificultat e estudi entendre (*apud* Nadal, 1982: 475)

- **Rescriure.** No apareix amb aquest sentit ni al DCVB ni al VFaraudo. En el pròleg de la Regla de sant Benet, feta per Arnau d'Alfarràs, traduïda el 1422, en el pròleg de la qual aporta una interessant reflexió al voltant de la tasca de la traducció, hi fa referència al terme *translació*, mentre que al principi esmenta el mot *rescrivís*:

Pregat e instat que la sagrada regla de sant Benet, escrita en latí ab elegant e ornat estil, **rescrivís** en nostre vulgar cathalà per utilitat de aquells qui, ignorants gramàtica, són orbats de la virtuosa e santa disciplina escrites (*apud* Nadal, 1996: 195)

- **Tornar.** ‘Traduir’ segons el DCVB. Verb utilitzat també en altres llengües romàniques com el portuguès, francès i el castellà (Sabio, 2012).

Vull seguir la manera d’aquells catalans que trasladaren los llibres de Tristany e de Lançalot e **tornaren**-los de lengua francesa en lengua catalana (Curial, II, 2; DCVB).

La present Cort supplica molt humilment a vós, Senyor, que los dits Usatges, Constitucions [de Catalunya] e Capítols [de Cort] sien **tornats** de latí en romanç, e aquells e aquelles sien reglats, posats sots degudes matèries e títols, tota vegada guardant los drets vostres (*apud* Nadal, 1996: 181)

- **Traslladar.** La tercera accepció del DCVB diu ‘Traduir; fer passar d’una llengua a una altra’. Segurament és de totes la forma més utilitzada durant l’època medieval, tant en català com també en la resta de llengües europees medievals (Sabio, 2012). A partir d’aquesta forma tenim en anglès *to translate*. Aquest *Diccionari* aporta aquestes dues ocurrencies:

Per salari de reebre los comptes murischs et **trasladar** aquells en christianesch, doc. a. 1315 (Col. Bof. xxxix, 115; DCVB).

He **trasladats** molts llibres de philosophia de grech en latí (Genebreda Cons. 14; DCVB).

L’enregistrem des dels primers textos catalans. R. Llull des de *Doctrina pueril* recomana el que podríem considerar actualment un axioma pedagògic: aprendre primer la llengua en la seua L1, el català, i després aprendre la L2, el llatí. I ho expressa amb el mot *trasladar*:

Fill, si vols aprendre gramàtica, tres coses te convenen a saber: construcció, e declinació e vocables. On, aquestes tres coses aprín en aquest libre, lo qual sia **traladat** en latí, cor per ço con lo saps en romans, sabràs ans fer la construcció en aquest libre que en l’autre (*apud* Nadal, 1982: 324)

Els Furs de València, que són redactats primer en llatí i després traduïts al català, utilitzen aquest terme segons comprovem al colofó fet amb versos i en llengua llatina, el mot equivalent que empren els copistes és *traslladar* (*apud* Nadal, 1982: 260):

Guilleslmus et Vitales illorum Bernardusque sodalis,
Trasladaverunt hos Foros et redigerunt
 In linguam planam legaliter atque romanam

Martí de Viciana, en la traducció de l'*Econòmica* d'Aristòtil, fa la petició d'esmena a la seua dona Damiata, a qui dedica l'obra:

si per vostra insigne honestat en algun capítol trobareu cosa que la necessitat del libre per donar compliment a la causa de son scriure yo he **trasladat** e a vós no és plaent, de aquell vos deman perdó, com en altra manera aquell perfectament no seria conplit, fent stíma que sols lo que vos serà agradable ab plaer serà per vós corregit (DCVB, ed. Ferrando 1982: 32. Cf. Martínez Romero 2007, 16–17; 2009a, 47–48)

A partir d'aquest verb, es va crear també el substantiu *translació*, 'Acció i efecte de traslladar' segons el DCVB. Anotem les ocurrències següents:

Fo acabada la present **translació**, dimarts que comptave V dies del mes d'abril en l'any de la fructificant incarnació del fill de Déu MCCCCXXVIII, en la vila de Sanct Cugat de Vallès (*apud* Nadal, 1996: 153)

Lo vostre servidor... romansador d'aquesta obra d'aràbic en romans..., tresporta e muda en esta **translació** moltes raons qui no són tan altes en l'exemplar aràbic (Llull Cont. 352, 30; DCVB)

• **Transferir**. Segons el DCVB 'Traduir d'una llengua a una altra'. Apuntem aquests fragments:

He posada e **transferida** aquesta petita obreta de Thulli de latí en vulgar materno mallorquí, Ferran Valentí, segle XV (ap. Est. Univ. x, 87; DCVB).

Les quals paraules **transferides** en romanç volen tant dir «veniu, vejau lo rey Salomó» (Carbonell Ex. Joan II, c. 86; DCVB).

• **Transportar**. Segons la tercera accepció del DCVB 'Traduir a un altre llenguatge', tal com observem en l'ocurrència següent que aporta el mateix *Diccionari*:

La història de la qual fo per mi de latín en nostre vulgar **transportada** (Metge Somni IV)

Ramon Llull s'hagué d'enfrontar a l'opció d'eleger una llengua d'acord amb els seus objectius i sense oblidar la recerca continua d'un estil més aclaridor. Per això, en la majoria de les obres s'ha de justificar l'elecció d'una i altra llengua i per quines raons ho fa. Aquest fet és ben palès en l'*Art amativa* quan comenta al pròleg el següent:

que'ls hòmens qui saben latí hagen doctrina e manera com de les paraules latines sàpien devalar a parlar bellament en vulgar, usant de vocables d'esta art, car molts hòmens són

qui de la sciència en latí no saben **transportar** en vulgar per defalliment de vocables, los quals per esta art haver poran (*apud* Nadal, 1982: 321)

Jaume Conesa justifica la seua traducció de les *Històries Troyanes* de la manera següent:

si algunes paraules seran **transportades** o que parega que no sien conformes de tot en tot al latí, no sia imputat a ultracuidament de mi, mas que cascú entena que aquell transportament o mudament és per donar entendre planament e grossera los latins, qui són molt subtils (*apud* Nadal, 1982: 452)

• **Traure**. El DCVB defineix com la forma antiga de ‘Traduir’. Del mateix *Diccionari* tenim les ocurrencies següents:

La qual obreta és stada **treta** del toscà en la present lengua catalana (*Eximemis Moral*)

Constituí sertament de **traure** lo dit libre en romans (*A. Canals Seneca*)

O també del conflictiu pròleg que Antoni Canals exposa sobre la versió del Valeri Màxim, aquest valencià també apunta:

He-l **tret** de latí en nostra vulgada llengua materna valenciana, així breu com he pogut, jatsesia que alguns l’hagen tret en llengua catalana (*apud* Nadal, 1982: 477)

• **Romançar / arromançar**: El DCVB recull l’accepció ‘Reducir en pla o en vulgar: (ant.) traduir, posar en llengua vulgar?’. Vegem-ho en aquestes ocurrencies:

He deliberat de **arromansar** la dita ystòria (*Valter Gris*. 2 vol.; DCVB)

Quant hauré a **romançar** o expondre alguna auctoritat o res àls de la sancta scriptura (*Eximemis*, I Crestià, c. 3; DCVB).

Bernat Metge, en la dedicatòria que precedeix el *Valter e Griselda* – traducció d’una de les epístoles de Petrarca incloses en el *Rerum senilium*, versió al seu torn de l’últim conte del *Decameron* de Boccaccio–, fa una comparació semblant:

La present istòria [...] he **arromansada** com pus pla he puscut e sabut; la qual, en esgordament del latí en què Petrarcha la posà, és fort grossera (*apud* Nadal, 1982: 437)

La grosseria (*mediocritas mea*) és un altre dels tòpics dels pròlegs dels traductors medievals. El trobem també, per exemple, en la traducció de Ferrer Saiol ja citada:

E yo, per totes aquestes coses, é volgut novellament **aromançar** e declarar, aytant com ma grosseria e suficiència à bastat, lo dit libre de Pal·ladi, tornant aquell novellament de latí en romans (Martínez Romero 2008b, 130; DCVB)

Podem afegir encara l'exemple que trobem al pròleg de la traducció *De providentia* de Sèneca feta per Valeri Màxim on exposa:

legint d'una part Tito Livio, qui'l posà assats llargament, e d'altra Francesc Petrarca, qui en lo seu libre appellat Africa tractà fort bellament e difusa, he **arromançat** lo dit parlament segons mon petit enginy (*apud* Nadal, 1982: 434)

• **Vulgaritzar.** Segons el DCVB 'Fer vulgar o comú; fer accessible a la gent vulgar' però també afig 'traduir en llengua vulgar'. Vet aquí dues ocurrences del valencià A. Canals:

Tots los libres adés seran **vulguaritzats** (Canals Prov. 86; DCVB)

Vos he trobat llegint en la bíblia **vulgarizada** (Canals Carta, pròl.; DCVB)

Com hem pogut constatar la família lèxica era prou extensa en català però també en les altres llengües romàniques. Per exemple en castellà trobem que per a aquest significat s'utilitzaven els mots de *trasladar*, *tornar*, *romançar*, *transferir*, *vulgaritzar*, etc. El francès feia ús per a aquest mateix significat els vocables *tourner*, *translater*, *mettre* o *traire en romanç*, etc. En la mateixa línia, el corpus usat per l'italià era *translatare*, *transferire*, *vulgarizzare*, *recare* o *mettere in volgare*, etc. D'altra banda, l'occità *declarar*, *trasladar*, etc. I, per acabar, la llengua portuguesa usava les formes *ditar*, *fazer natural*, *interpretar*, *razoar*, *tornar* (*em linguagem*), *trasladar*, etc. (Sabio, 2012).

■ 3 Sobre el mot *traduir* en llatí i en les llengües romàniques

Arribats en aquest punt, també ens podem preguntar per què no enregistrem la forma *traduir* en aquest recull lèxic. La pregunta és molt fàcil de respondre. En llatí la paraula *TRADUCO* significava: 'fer passar', 'creuar' i també 'descobrir', 'disposar', 'traure a la llum'. És a dir que, tot i que es mantenia pròxim al significat que busquem, no s'ocupava en les llengües medievals a interpretar el significat que té actualment. Cal assenyalar que

en llatí per a reproduir aquest significat de ‘traduir’ s’utilitzava una de les alternatives següents: TRANSFERRE, INTERPRETARI, VERTERE, CONVERTERE, EXPRIMERE, etc. D’altra banda, segons G. Folena² el nou significat d’aquest mot apareix en les obres de l’Humanisme italià, i després es va estendre per la resta de les llengües europees.

Però, també podem plantejar-nos el següent interrogant: per què aquest *explanar*, ni tampoc un bon grup de sinònims de la llengua medieval, no va tenir gaire expansió i, més aviat, es quedà en un ús tan reduït que no va poder subsistir més enllà de la centúria quinzena? Pel que fa a la llengua catalana, el verb *traduir* “aparece por vez primera en catalán en 1472 en el colofón de la traducción que hizo Francesc Alegre de las *Guerres Púniques*” (Colón, 2001: 158–159). A més, el lingüista castellanenc també documenta les formes *tradució* y *traduidor* a partir de 1494, tal com les enregistrem en una altra versió de Francesc Alegre: les *Transformacions* o *Metamorfosi* d’Ovidi (Colón 2001: 158–159). Segons Sabio, amb aquestes aportacions es corregeix la data que havia proposat Folena i també la indicada pel *DECat* (*Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*) de Joan Coromines (Sabio, 2012: 460).

Unes altres rúbriques que contenen el mot *traduir* amb el nou sentit i que podem datar a finals del segle XV, és a dir, que són posteriors a l’obra d’Alegre, són els fragments que exposem a continuació. En aquest cas trobem obres de Miquel Peres, de Jeroni Pou, de Joanot Martorell i de Joan Gerson:

Me pregà que yo volgués pendre treball de **traduhir** de latí en valenciana lengua de aquest gloriós sant la història (Miquel Pereç Sant Vicent 3; DCVB)

Los qui **traduexen** los actes de una llengua en altra (Interpres, Pou Thes. Puer. 81, DCVB)

lo qual [Tirant lo Blanch] fon **traduït** de anglés en lengua portoguesa e, après, en vulgar lengua valenciana, per lo magnífich e virtuós cavaller mossén Johanot Martorell, lo qual, per mort sua, no-n pogué acabar de traduir sinó les tres parts. La quarta part, que és la fi del libre, és stada traduïda, a pregàries de la noble senyora dona Ysabel de Loriç, per lo magnífich cavaller mossén Martí Johan de Galba... (Tirant, 1490, 1539; DCVB)

e, perquè per prechs del reverent mestre Pere Calaforra, mestre en sacra theologia, del sagrat orde de sant Agostí, he yo **traduït** de latí en valenciana prosa lo libre de mestre

2 Folena atribueix a Leonardo Bruni la creació del mot. Segons aquesta opinió, el verb *traducere* i el substantiu *traductio*, que després passaran a les llengües romàniques, van ser usats per primera vegada en llatí amb el sentit modern en una carta de Bruni, datada el 5 de setembre de 1400 (Sabio, 2012: 457).

Joan Gerson,[2 v] canceller de París, intitulat Lo menyspreu del món, he deliberat endreçar lo present libre a la senyoria vostra (Joan Gerson, Del menyspreu del món, 1491, 45; DCVB)

Així mateix, tot just encetat el segle XVI, el metge rossellonés Narcís Solà s'encarregà de la traducció del *Tractat de cirurgia* fet pel bolonyès Pere d'Argellata:

Ací comensa la “Cirurgia” del reverend e meritíssim doctor en arts e en medicina, lo reverend mestre Pere de Argilata, de la ciutat de Bolònia, lo qual és stat **trduït** de latí en lengua vulgar cathalana per lo veneràbile En Narcís Solà, batxeler en arts e en medicina, cirurgia, ciutadà de Barchelona, corrigit <e> emendat per los reverendíssims e meritíssims doctors en arts e en medicina mestre Francesch Servent e mestre Alfonso de Torellé e mestre Johan Gelabert, cirurgia, tots de la vil.la de Perpinyà... (Perpinyà, Joan Rosembach, 1503)

■ 4 El significat del mot *explanar*

En aquest punt volem tornar al mot *explanar*, i ens proposem ara cercar en els diccionaris tant de llatí com els de català i també de les altres llengües romàniques pròximes per veure si ens aporten cap tipus d'informació que ens aporte clària sobre el significat que busquem en aquest treball.

• Llatí

En primer lloc, consultem el conegut *Thesaurus Linguae latinae* (ThLL),³ el qual ofereix aquests significats per al mot EXPLĀNO:

- I. 1. ‘explicare’, on també inclou com a variants amb sentit propi ‘pandere’.
2. I amb sentit figuratiu ‘explicando’, ‘evolvendo’, ‘tractando’. Amb aquest segon sentit el ThLL aporta altres quatre valors semàntics:
 - a) ‘illustrare’, ‘enodare’,
 - b) tenim ‘proferre’, ‘manifestare’,
 - c) ‘clare’, ‘distincte’, ‘articulatum pronuntiare’, i finalment
 - d) ‘expedire’, ‘in ordine redigere’.
- II. ‘planum reddere’ ‘aequare’.

D'altra banda, el *Dictionnaire Gaffiot* (DGaffiot) apunta aquests tres significats per al mot llatí EXPLĀNO:

1. ‘étendre, étaler’, amb la rúbrica:

in denos pedes explanatus (PLIN. 16, 34).

3 Volem agrair l'ajuda que hem rebut en aquest punt de Ma. Carmen Puche.

2. ‘développer, expliquer, éclaircir, exposer’. Tal com ho repleguen les referències següents:

doceret rem universam tribuere in partís, latentem explicaré definiendo, obscuram explanare interpretando (M. Tullius Cicero, Brutus, cap. 41)

sit desiderium, alii explorare Iovis animum; aut certe ‘explorare’ explanare; aut certe statuere, an aequum sit quod petis (Servius, in Vergílii Aeneidos Commentarius, 1, 77, 1)

3. ‘prononcer clairement’. Amb aquest significat ho veiem en aquests fragments:

Roman. interpretem, potest explanare, quae sentimus (Historiam ecclesiasticam gentis Anglorum, llib. III, cap. 25)

Sic igitur et terras contineri poterimus explanare. Regio autem terrae dividitur Nam quaecumque (Etimologias, s. Isidor de Sevilla).

Finalment consultem el *A Latin Dictionary* de Lewis i Short (DLewis). Igualment hi trobem dues entrades:

- I. ‘to flatten or spread out’, amb la mateixa rúbrica que exposa el DGaffiot per a l’accepció1.
- II. ‘of speech, to make plain or clear, to explain’. I ofereix com a sinònims clàssics ‘explico, expono, interpretor’ (qualis differentia sit honesti et decori, facilius intelligi quam explanari potest, Cic. Off. 1, 27, 94.). I dins d’aquest sentit també recull la possibilitat de ‘to utter distincty’ (et ille juravit, expressit, explanavitque verba, quibus, etc., Plin, Pan 64,3).

Amb la comparació dels tres grans diccionaris, ja comprovem que ni l’ordre de les accepcions ni el nombre és el mateix. El significat I del ThLL abraça els sentits 2 i 3 del DGaffiot i el II de DLewis, mentre que el II correspon a l’accepció 1 del DGaffiot i I del de DLewis. És a dir: hi ha una coincidència en l’ordre de les accepcions en els diccionaris francès i anglès. Si bé el significat 1 de DGaffiot manté una clara distància semàntica amb els altres, 2 i 3, que presenten el significat figurat, poden ser clarament sinònims, ja que la seua relació semàntica se situa molt pròxima, ‘explicar’ i ‘aclairir’ formant part del camp semàntic de ‘pronunciar clarament’.

A partir d’aquest lexema el mateix llatí produí un destacat nombre de derivats, entre els quals volem ressaltar *explanator* que al mateix diccionari de Gaffiot recull amb el significat d’*interprète, commentateur*, aquell ‘qui exposa’, ‘qui descriu’, sentit figuratiu que més endavant ens interessarà comentar. Cal assenyalar en aquest punt que el DLewis ja assenyalava que el significat clàssic d’aquest mot era ‘interpretar’.

• Català

Com en la resta de les llengües romàniques, de l'ètim llatí *EXPLANARE* derivarà *explanar*. Segons el DIEC2 aquest verb transitiu vol dir 'Explicar, fer intel·ligible, (una cosa poc clara)'. Definició que apareix en tants altres diccionaris catalans (DCVB, DNAVL, Enciclopèdia, etc.). El DCVB aporta 3 referències:

E adoncs lo monge dix a Ramon que li **esplanàs** aquell exempli (Llull, *Arbre Sc*, II, 421)

Comensa a **esplanar** les scriptures (Serra Gén. 232)

que encontinent qui jo viu lo meu fill Jesús, haguí tan gran glòria e plaer, que no la poria **esplanar**, car del Senyor a mirar e contemplar no'm podia sadollar (Llull, *Ramon Llibre de "Benedicta tu..."* 11, IIIa part)

El mot *explanar* és la forma no sàvia. Aquesta diferència de formes ha acabat per distingir també significats. Així per a la forma culta reservem el significat I del ThLL, mentre que per a l'altra, obtenim els significats següents:

- Aplanar.
- Fer pla (un terreny) llevant-ne les desigualtats.
- Allisar (una candela) amb l'espelma o un altre instrument.

Sobre la segona accepció tenim aquesta ocurrència d'un text de finals del segle XIX:

L'àrea de l'exposició projectada ocupava uns 450 mil metres quadrats on s'**explanaren**, com veurem, els palaus i pavellons, a càrrec dels arquitectes i constructors més destacats de l'època. (CILC, Josep M. Garrut i Romà, *L'Exposició Universal de Barcelona de 1888*, p.18, lin. 28)

Volem fer notar que, tot i que el DCVB també diferencia les dues formes, aquestes les trobem en la mateixa entrada. Segurament aquesta diferència en les formes és més moderna perquè en l'època medieval no existia en la llengua. El mateix DCVB exposa en l'apartat anterior formes verbals d'*explanar* i per tant la fa variant de la forma culta.

• Castellà

A diferència del català, el *Diccionario* de la Real Academia de la Lengua Española (DRAE) només recull per a aquesta llengua la forma *explanar*. Tot i això, els diccionaris medievals de castellà (per exemple *DICTER*) sí que anoten les dues variants *explanar* i *esplanar*, tal com veurem més endavant. Sota aquesta única forma *explanar*, el DRAE diferencia 3 accepcions:

1. tr. Poner llano un terreno, suelo, etc.
2. tr. Construir terraplenes, hacer desmontes, etc., hasta dar al terreno la nivelación o el declive que se desea.
3. tr. Declarar (manifestar).

En aquest cas, l’ordre de les accepcions és important. Aquest fet ens permet plantejar ja que el camp semàntic d’aquest mot en castellà s’ha ocupat més de l’àmbit 1 i 2 del DGaffiot i també amb l’accepció I de DLewis, en el sentit d’‘aplanar’, ‘allissar’, mentre que ha deixat per a un tercer lloc l’accepció que analitzem en aquest treball i que correspon a l’I del ThLL. Cal assenyalar, però, que tots els diccionaris de l’Academia del segle XVIII, els de 1780, 1783 i 1791, mantenen l’ordre invers. És a partir del diccionari de 1803 quan aquesta obra decideix alterar l’ordre que manté avui dia. En aquest cas, en exposar la forma *declarar* com a sinònim de *manifestar*, no és tan clara la referència originària que tenia en llatí d’‘explicar’, ‘fer intel·ligible’.

Aquest canvi, però, reflecteix, segurament, l’evolució que s’ha produït al si de la llengua castellana, perquè d’acord amb el *Diccionario de Autoridades* (1732), el mot *explanar* es definia amb el verb ‘declarar’, però acompanyat de les formes *explicar* i *interpretar*. Aquesta obra esmenta com a exemple un fragment del pròleg de “Calisto y Melibea” “Quien explanará sus guerras, sus enemistades, sus envidias y aceleramientos?”.

Igualment al *Corpus del Nuevo Diccionario Histórico* (CDH) les referències que aporta d’època medieval estan totes relacionades amb el significat d’‘explicar’:

acaee la coniunction del iudizio sobre dicho en el signo de aries. Et comecemos de **explanar** las figures en que acaee en el signo de scordio (Alfonso X, el Libro de las Cruces, 1259)

E dixieron-le: **esplanamos** este enxemplo. E dixo: El morador es el alma del sabio, e la frontera es el su cuerpo, e los enemigos son los contrallos (a1250, ANÓNIMO, Bocados de oro [España] [Mechthild Crombach, Bonn, Romanisches Seminar der Universität Bonn, 1971])

veros y por el consejo entre ellos avjdos seran los dichos de los antigos major entendidos porque lo sus dichos an mester delcaraciones y **esplanamjentos** ssegunt Galieno jn quarto titulo XVI y es muy bueno en esplanar los ssegunt Galieno secundo anforismorum ibi febreçitaqntibus no fortite. Pues concordia y consejo avido entre los Buenos medicos seran major los dichos de los antiguos (a1400 ESTÉFANO DE SEVILLA, Visita y consejo de médicos. Biblioteca Nacional de Madrid, MS. 18052)

Però a partir del segle XVI l'ús d'aquesta accepció va en declivi i, alhora, comença l'expansió de les altres, de tal manera que avui podem confirmar que són les majoritàries. Així, quan el DRAE proposa l'accepció 'Poner llano un terreno, suelo.', trobem les rúbriques següents:

La batería se deve de allanar y **esplanar** lo más que se pueda y facilitar en tal manera el passo qu'el soldado no halle al arremeter impedimento alguno que haga ser el assalto sanguinoso (Collado, Plática Artillería, 1592)

Y si el fundamento se huviere de hazer sobre arena, y que la arena se halle a un estado o dos debaxo de la superficie de la tierra, en tal caso no ay que hazer otra cosa sino **explanar** bien la superficie del arena a la anchura que ha de tener la muralla, con más quatro o cinco pies de vanqueta (Rojas, Teórica fortificación, 1598, fol. 92v)

A partir d'aquest significat, n'aparegueren de nous amb l'objectiu d'ampliar la família lèxica. Ara el valor semàntic del mot s'expandeix per a 'Construir terraplenes, hacer desmontes, etc., hasta dar al terreno la nivelación o el declive que se desea'. El mateix DICTER recull aquestes referències:

Luego que está recogida la mayor parte del ejército en la plaza de armas, el maestre de campo suele ordenar se allanen las trincheas y fortificación del alojamiento, para que pueda salir d'él la gente en esquadron con mayor comodidad y presteza; y esto mismo acostumbran los ejércitos del **explanar** las trincheas quando van a combatir el enemigo, dando a entender con semejante demostración despreciar la fortaleza de los reparos por el valor de sus brazos (Mendoça, Theórica y práctica, 1596, pág. 69)

Explanada la fortificación, el maestre de campo haze alargar la vanguardia la distancia que le parece de las trincheas, dando lugar con esto para que se encamine la batalla y retaguardia y se ponga en orden el carruaje de la artillería, municiones y bagaje (Mendoça, Theórica y práctica, 1596, pág. 69)

A partir del segle XVIII, apareix en la llengua la variant *despranar*. Segons el *Nuevo Tesoro de la Lengua Española* (NTLLE) defineix aquesta veu amb els termes següents: "Lo mismo que Explanar. Es voz antiquada. CHRON. GEN. part. 4. f. 326. E comenzó a despranar y a departir y a enseñar a sus Moros el libro de Mahomad, que há nombre Alcorán."

• Gallego-portugués

El *Dicionário Priberam da Língua Portuguesa* (DPLP) ofereix dues accepcions per a aquest mot:

1. Fazer a explanação de; desenvolver (uma matéria); explicar minuciosamente.
2. Tornar plano, claro.

Com podem veure, en l'accepció 1 recull ja el significat d'«allisar» i també el d'«explicar». En la 2, sembla repetir els significats. A més, possiblement siga en aquesta llengua on el mot amb el valor d'«explicar» es trobe més viu.

D'altra banda, el *Diccionario da Real Academia Galega* (DRAG) ofereix dues accepcions igualment. En aquest cas l'ordre de les accepcions coincideix amb el que proposen els diccionaris castellans i la majoria de llengües romàniques:

1. Poñer chá ou lisa [unha superficie] deixando ao mesmo nivel todos os puntós
2. Explicar detalladamente. (Explanou as pasaxes máis complexas das Santas Escrituras)

Assenyalem aquí que no hi ha una clara disposició de les accepcions d'una varietat i l'altra de la llengua. No sabem si la influència i pressió lèxica que exerceix el castellà sobre el gallec ha pogut condicionar aquesta qüestió.

• Francés

Als diccionaris actuals de francès no hi trobem el mot *explaner*. Això no obstant, no podem dir que no va formar part del seu vocabulari, ja que en els documents medievals sí que enregistrem aquest mot. Per tant, més aviat hem de parlar ja de desaparició.

El *Dictionnaire du Moyen Français*, que recull les obres franceses produïdes entre 1330 i 1500, atesta la forma *explaner* amb el significat d'«expliquer». Possiblement els altres significats del mateix camp lèxic d'«aplanar un terreny» no arribaren a formar part del francès medieval. Només hi trobem la forma *esplanade* en un document de finals del XV, l'etimologia del qual afirma que procedeix de l'italià.

D'altra banda, el diccionari del lexicògraf romanista francès del segle XIX Frédéric Godefroy (Dicfro) accepta com a variants del mot les formes *esplaner*, *explaner*, *epplaner*, de les quals defineix amb els mots següents: «Expliquer, exposer, éclaircir, développer, interpréter». Per a les altres accepcions d'aquest mot i que hem vist en la resta de llengües, el francès utilitza la paraula *aplanir*, ja des del segle XIII, derivada etimològicament de la forma *plain*. Sobre aquest mots trobem aquestes citacions recollides en aquest mateix Dicfro:

Et translatoit saintes escriptures e les **esplanoit** (Vie saint Jerome, Richel. 988, fo. 209a)

Ou pendray je le principi du compte/ Pour **explaner** en sorte belle e prompte/ Du desiré les faltz novles e preux (Le Maire, Plaincte du Desiré, p. 402, éd. 1548)

Cestui Thadeus fut tenu par toutes les Ytalles comme un nouvel Ypocras, pour ce qu'il esclarcit et **explana** plusieurs livres de Galien et de Ypocras et, entre autres, les Amphorismes et les Prenostiques de Ypocras (SIMON DE PHARES, *Astrol.*, c. 1494–1498, f° 127 r°)

Cestui **explana** bien au long et clerement plusieurs choses obscures de medicine, puis composa un Traictié des venins et commenta sur l'espere, mais il ne acheva pas (SIMON DE PHARES, *Astrol.*, c. 1494–1498, 151)

• Occità

En la llengua occitana sembla ocórrer el mateix, si fa no fa, que en la francesa. Si bé hi tenim el mot *esplanar*, el significat que obtenim del *Diccionari General Occità* de J. Cantalauza és 'aplanar (far venir un terren planièr)'. Aquesta llengua també ha perdut la primera accepció llatina. Però això no vol dir que en èpoques anteriors aquest mot no incloïa les altres accepcions. Si consultem el *Dictionnaire de la langue d'Oc ancienne et moderne*, de S. J. Honnorat de 1847, trobem *esplanar* amb el significat de 'Expliquer, éclaircir, rendre plan, uni facile'.

D'altra banda, el *Dictionnaire de l'Occitan Médiéval* (DOM) ofereix les accepcions següents per al mot 'esplanar':

1. 'raser'
2. 'aplanir'
3. 'expliquer'

Com podem veure, l'ordre de les accepcions en aquesta llengua coincideix amb el castellà. En aquesta obra, per a l'accepció II del ThLL, tenim:

Lo cel e la terra arden e morren tuit li vivent... E seren **explana** tuit li hedificament (Appel Chr. 108, 134 Nobla leyçon)

Per a l'accepció I:

Et estimat que sia son moble per son sagrament, que se hi restava degun cargue, que el lo nomme et l' **esplane** sive lo clariffique (Livre Épervier S., 161 Z, 133 u. 140)

• Italià

Els diccionaris actuals de la llengua italiana enregistren l'entrada *spianare* amb el sentit de 'rendere piana una superficie togliendo le ineguaglianze e le asperità'. Aquest mot cal considerar-lo una variant de la forma *espianare* que trobem també en els diccionaris històrics. Al *Tesoro della lingua Italiana delle Origini* (ILIO) anotem *espianare* amb el significat d'«agevolare la com-

prensione del contenuto utilizzando dimostrazioni, parafrasi o commenti?. La qual cosa vol dir que aquest primer significat va deixar pas al que només compta en l'actualitat.

Al TLIO trobem les referències següent de l'italià medieval i per tant amb l'accepció que ja hem comentat:

Si con' se trova scritto en Proverbi per lettere, / Girard Pateg l'**esplana** e'n volgar lo vol metre (Patecchio, Splanamento, XIII pi.di. (crem.), 6, pag. 560)

Et lo notaio sia tenuto [questo] capitulo leggere et **expianare** in ciascuna generale codunatione de la dicta arte (Stat. pis., 1304, cap. 22, pag. 669.31)

e'l dicto capitulo, in del dicto [die] de la electione dei dicti consuli de la dicta corte, farò legere et **expianare** volgarmente per lo notaio de la corte (Stat. pis., 1321, cap. 118, pag. 296.28)

la gratia de Dio a tucte apparve, ma no tucte ogualmente amaestrò, ma nuy singularmente ad alcuno stato de penitentia chia-mati, la quale chiamazione **expiana** l'Apostolo, quando sequita aciò che abnegante la impietà, cioè le peccata spirituale e i secolare desiderii, cioè le peccata carnale (Stat. assis., 1329, pag. 162.13)

Or resterebbe di provare per molte autorità e ragioni, come non è se non uno Dio Fattore, e Creatore delle cose visibili, ed invisibili. Ma perchè **espianando** le autorità, e mostrando le falsità delle ragioni dei detti eretici, che pongono due principj, mi pare, che assai sufficientemente sia provato il contrario, cioè, ch'è pur uno Dio (Cavalca, Esp. simbolo, a. 1342 (pis.), L. 1, cap. 19, vol. 1, pag. 150.2)

■ 5 Una nova accepció del mot *explanar*

Després d'aquesta petita anàlisi del mot en llatí i en la majoria de les llengües romàniques, volem ara prestar atenció a unes quantes ocurrencies que enregistrem en la llengua catalana medieval, conjunt on hem d'incloure també la referència en què iniciàvem aquest treball. Com ja hem pogut observar, tots els diccionaris consultats es basen en una o l'altra accepció dels recollits pel ThLL o el DGraffiot, però cap registra l'accepció amb el sentit de 'canviar d'una llengua a una altra'. Això vol dir que l'exemple que trobem en el *Flos Sanctorum* amb què hem iniciat el treball és només una excepció i es tracta, més aviat, d'un possible error del copista? No hi ha cap resultat més d'aquest mot amb el significat que busquem en altres obres medievals? Comprovem-ho.

Com ja sabem, els *Furs de València*, que estableixen les normes jurídiques en què s'havia de regir el nou Regne, tenen una primera redacció en llatí de 1261. Al poc temps, però, fou el mateix rei Jaume I qui demanà que

aquell recull jurídic es traduirà a la llengua dels valencians. A partir d'aquí, concretament al voltant de 40 ocurrences de tants altres articles del nou marc jurídic, acaben amb la fórmula: *Aquest fur splanà e arromançà lo senyor rey* (*apud* Nadal, 1982: 260). En aquesta oració el mot *splanà* està fent referència al procés de canvi de llatí a català? La conjunció copulativa que separa els termes *splanà e arromançà* està indicant que són sinònims? Així, doncs, cal pensar que el mot *explicar* pren efectivament el significat de 'canvi d'una llengua a una altra', és a dir, allò que avui diríem 'traduir'.

Un altre exemple on enregistrem aquest mot amb el sentit que estudiem el detectem en una traducció del llatí al català de Guillem Corretger, la seua versió del *Tractat de Cirurgia* del dominic italià Teodorico Borgognoni feta, segurament, a principi del segle XIV:

Lo començament del libre lo qual compilà frare Thederich de l'orde dels predicadors, **explanat** per Galièn Correger de Mayorcha. E contén-s'í al comensament quina cosa és cirurgia (Badia, 1996: 44)

Cal advertir que, encara que el text parla "de Mayorcha", en realitat Guillem Corretger era natural de València, aspecte important que ens interessa remarcar ara i que més endavant traurem a col·locació.

Per un altre costat, l'escriptor valencià Miquel Peres, traductor de Kempis, la *Imitació de Jesucrist* (Barcelona 1482), redacta el pròleg amb les paraules següents:

Libre primer de mestre Johan Gerson, canceller de París, de la imitació de Jesuchrist e del menyspreu de aquest món, **esplanat** de llatí en valenciana llengua per lo magnífich Miquel Pérez, ciutadà (*apud* Nadal, 1982: 260)

En aquest cas, observem una altra vegada com aquest mot *esplanat* especifica el pas d'una llengua a una altra d'una forma prou òbvia. Però aquest vocable no és únicament per a fer referència al trasllat del llatí al català. En altres fragments també veiem el canvi de l'àrab al català, com en l'exemple següent:

Embaxadors per anar en terra de moros, e aquells ignoraven la algaravia. E per ço elegiren que ab aquells vaja en Pere Mulet, qui era home molt abte e expert en la lengua morisca, per **explicar** lo que los embaxadors hauran a dir e comunicar per expedició de llur embaxada (CIVAL, Anònim, Història de la cultura valenciana, II, 1473)

També Joanot Martorell fa ús d'aquest terme en referir-se a la conversió que fa de la llengua del sobirà otomà al vulgar, en aquest cas el català:

la excelsa princessa e de totes les dames, e tornaren a lurs posades per reposar. E en la nit, lo virtuós cèsar féu fer les letres de creença al soldà e al Gran Turch. E **splanades** en lo nostre vulgar, són del tenor següent (*Tirant lo Blanch*, *apud* Nadal, 1996: 467)

Aportem també aquesta altra ocurrència on trobem que, igual que en els anteriors exemples, el mot no deixa dubtes del seu significat, el canvi de l’aràbic al català:

Yo, Maestre Johan Jacme, metge del senyor Rey d’Aragó, lo qual el comprà ab sos diners per amor de Deu, comens d’**esplanar** d’arabich en romans .i. libre per nom Alcoati, e fo comensat en Toledo e acabat en Çibilia (CIVAL, Joan Jacme Alcoati f. I)

Aquest terme l’enregistrem també en l’obra *Regiment de prínceps*, traducció *De regimene principum* feta pel carmelità Arnau Estanyol a mitjan centúria catorzena. Hem d’afegir sobre aquest frare que en opinió de Pérez (2012) era nadiu de Girona, tot i que es traslladà després a Lleida on estigué de lector en l’Estudi General; en canvi Hinojosa (2002) creu que era valencià. Dels diferents manuscrits que conserven aquesta traducció, el que es conserva a la Biblioteca del Monestir de l’Escorial inclou un prefaci on diu:

Ací comença lo libre Regiment dels prínceps, fet e copilat per frare Egidi Romà, dels frares ermitans de Sant Agustí, declarat e **explanat** per frare Arnau Stanyol, de l’orde de Sancta Maria del Munt del Carme, a instància del molt alt magnificós príncep lo senyor infant en Jacme, comte d’urgell e vezcomte d’Àger (Pérez, 2012: 72)

D’altra banda, aquest traductor hi inclou al final del *Regiment* un glossari amb els mots “escurs” que estaven en llatí, i inicia aquesta part de la forma següent:

Ací comença la declaració e **explanació** d’alguns vocables escurs continguts e posats per lo present doctor, e d’alguns escurament esplanat per nós en lo present libre, lo quals vocables no són usats ne acostumats comunament en nostre llenguatge (Pérez, 2012: 15)

D’antuvi, hem d’assenyalar que és molt estrany trobar aquest mot amb l’accepció que analitzem ara en un text posterior al segle XV. Però si la nostra interpretació no és errònia, en una novel·la de principis del segle XX de J. Pous, apuntem un altre cas on es fa referència al fet de passar al castellà els testaments, és a dir, de traduir-los del català al castellà, a fi d’adoptar una major “solemnitat” o amb l’objectiu que no siguen ben entesos, fet que propiciaria les denúncies i, per tant, l’augment de treball per als notaris:

fins ara, sempre havia vist que els testaments s'**esplanaven** en castellà; no sé si per més solemnitat o perquè, no entenent'els prou la gent, sigui més fàcil d'haver-hi plets, que facin viure els de l'art de la ploma (Josep Pous i Pagès, *Apretats però no escanyats o una lleuga de mal camí*, 1914, p. 43, lin. 14)

Aquestes aportacions podrien ser suficient per a plantejar que, efectivament, aquest mot admet una altra accepció, la de 'traduir' amb el sentit que té avui dia. I perquè no quede cap mena de dubte, Cifuentes confirma aquest supòsit en analitzar l'enorme tasca realitzada pels traductors en època medieval encarregats de convertir del llatí a les llengües vulgars:

En una societat com la de la Baixa Edat Mitjana, en la qual el llatí era la llengua de la teologia, de la fe pública, de la universitat, la ciència i l'alta cultura, sorgí la necessitat d'anomenar genèricament la llengua comunament parlada i que cada vegada més s'incorporava al món de l'escriptura. Tot i que la denominació "català" era plenament vigent, la llengua parlada era anomenada de forma genèrica, i sempre per contraposició al llatí, amb les expressions "vernacle", "vulgar", "pla" o "romanç". En coherència, l'acte de traduir a aquesta llengua era indicat amb les expressions "explanar" o "arromançar". (L. Cifuentes, <<http://www.sciencia.cat/biblioteca/temes/medicina.htm>>)

Igualment, G. Colón (2014: 242) en analitzar el mot *traduir*, exposa que en català "[e]ls vocables més usats són *traslladar* (i les diferents variants cf. anglès *to translate*), *romançar* o *arromançar*, i certes perífrasis amb *traure*, *esplanar*, *vulgaritzar*, *referir*, *girar*".⁴

Al marge d'aquests casos que, en principi, serien suficients per a corroborar la interpretació semàntica del mot *explanar* com a 'canviar d'una llengua a una altra', volem exposar també altres ocurrencies que hem anotat en altres llengües i que creiem que, en el context on apareix el mot, el significat és similar. En primer lloc, entre la gran quantitat d'exemples que aporta el *Corpus del Nuevo Diccionario Histórico del Español*, trobem un document de mitjan segle XIII, anònim, i que ja és prou revelador que tinga per títol *Orden de traducción*⁵ i que podem llegir:

-
- 4 En un altre lloc, exposa: "Si el uso de los vocablos *traduir* y *traducción* comienza en el último tercio del siglo XV, la actividad de verter de una lengua a otra fue conocida muchísimo más temprano. Los vocablos más usados son *traslladar* (i variantes), *romançar* o *arromançar*, y no faltan algunas perífrasis con *traure*, *esplanar*, *vulgaritzar*, *referir*, en donde a menudo no existe todavía demasiada conciencia del trabajo de verter, tal como hoy lo entendemos, sino de explicar o exponer el sentido del original." (Colón, 2001: 161)
 - 5 Segurament aquest títol és posterior perquè el terme *traducción* no apareix amb aquest significat fins al segle XV tal com hem exposat abans (Colón, 2014 s.v. *traduir*).

Et nos, avido consejo con nuestros hermanos e con los ricos omnes e con los obispos e con los otros omnes sabidores de derecho de nuestra corte, **esplanamos** el fuero e tornamoslo de latin en romaniz en esta guisa: En el nombre de la sancta e non departible Trinidad, la que los fieles en unidad onran e adoran (1256 ANÓNIMO, «Orden de traducción» (Documentos de Alfonso X dirigidos a Castilla la Vieja))

En el mateix *Corpus* també podem analitzar aquesta referència, en la qual l'autor exposa que no cal traduir una expressió llatina *ydulum tetinginis* perquè dona per descomptat que els “sabuts” l’entenen:

e a este ídolo llama maestre Pedro por el latín en el capítulo dell amor d’estas mancebas de Moab e de Madián ydulum tetinginis, e este latín nol **esplanamos** aquí más porque los entendudos assaz lo entenderan (c. 1270 ALFONSO X, General Estoria. Primera parte [España] [Pedro Sánchez Prieto-Borja, Alcalá de Henares, Universidad de Alcalá de Henares, 2002])

Un altre possible cas el trobem en la llengua francesa. L’*Almagest* era el gran tractat d’astronomia escrit en el segle II per Tolomeu d’Alexandria en llengua grega i després traduït a l’àrab en el IX, fins que en època medieval es va passar primer al llatí i després a les llengües romàniques. Potser que en aquest context, l’astròleg francès de finals del segle XV, Simon de Phares, es decidí a traduir aquesta obra a la seua llengua natal. Tot i que no hem pogut confirmar aquest fet, això almenys deduïm quan llegim aquest fragment:

Cestui a escript sur la revolution des ans du monde assez compendieusement et avoit commancé à explaner le livre de l’Almageste, mais il fut circumvenu par peste et mourut sans le pouvoir parachever, qui fut grant dommage (SIMON DE PHARES, Astrol, c. 1494–1498, 144)⁶

D’altra banda, és interessant d’assenyalar en aquest punt la relació que pot mantenir aquest mot amb la forma de l’adjectiu *desplanat*, mot que a Faraudo li feia plantejar el dubte a l’hora de definir-lo en aquestes dues ocurrències, per la qual cosa només s’atreveix a posar en un significatiu interrogant “Traduït?”.

6 Una possible traducció del fragment és: “Aquest ha escrit sobre la rotació dels anys del món bastant concisament i havia començat a explicar el llibre de l’Almageste, però fou atacat per la pesta i morí sense poder acabar-lo, la qual cosa fou una gran llàstima”. Agraïm l’ajuda en la traducció de Ma. Àngels Llorca.

com nos trobam plaer gran en les letres d Ovidi en pla, e nos, per relacio d alguns domesticchs nostres dignes de fe, hajam entes que vos havets aquelles **desplanades** e per conseguent los tenits, pregam vos que aquelles... nos trametats... car nos, haudes aquelles, les ferem tantost copiar e les vos remetrem sens tota falla (Rubió i Lluch (editor) *Docs. cult. cat. med.* I, CCCCXV)

Car aquest Libre es de nostra Dona... e a la major explanacio que podem e ab les pus **desplanades** paraules lo liuram, e subtilitats esquivam aytant quant podem per ço que sia entes (Llull, Ramon *Llibre de Santa Maria* 8, Pròleg)

Per un altre costat, si ens volem plantejar la distribució geogràfica del mot, podem establir que, al marge del prefaci del *Flos Sanctorum*, amb què començàvem el treball, la procedència del qual encara desconeixem, tots els casos aportats ens remeten a la part occidental del català, tot acceptant també la hipòtesi de l'origen de Lleida del metge Joan Jacme⁷ o el cas més confús d'Arnau Estanyol que ja hem exposat. I si filem un poc més prim, comprovem que pels *Furs*, Guillem Corretger, Miquel Peres i el *Tirant*, el mot el podem adscriure clarament a la varietat valenciana.

Aquesta proposta, que podem considerar de moment una possible hipòtesi de partida, pot comptar també amb el suport d'altres indicis que ens poden assegurar que anem per la línia encertada. Aportem ara algunes dades més per a l'anàlisi. Com ja és sabut, Jaume Conesa s'encarregà a mitjan segle XIV de la traducció de *Historia destructionis Troiae* que escrigué en llatí Guido de Colonne. D'aquesta obra, *Històries Troianes* conservem avui diversos manuscrits, concretament una desena. A partir de l'edició feta per J. Perujo (2016) d'aquesta obra, el prefaci del traductor és el següent:

A instància e a pregàries de un noble hom e de gran compte qui desijava **aver en romanç** les *Històries troyanes*, qui són en llatí

Aquest és el text base que ha utilitzat l'editor, on l'expressió “aver en romanç” ens serveix per a interpretar el mot *traduir*. A més, si consultem l'aparat crític de l'edició comprovem que la resta de textos, provinents molt possiblement de Barcelona (B, C i M), aposten pel terme *arromançar*. Més endavant, però, en voler explicar la tasca de la ‘traducció’, la majoria d'obres opten també pel terme *traslació* i així mateix *reduir en romans* i *mudar en romanç*. En canvi, en l'inici del prefaci que manca en els altres manuscrits, i que per això ha d'utilitzar com a text base el manuscrit V provinent de la Biblioteca de la Universitat de València, aquest aposta pel mot *explanar*:

7 Segons algunes hipòtesis el metge Joan Jacme era originari de Lleida.

En nom de nostre senyor Deu Jhesuchrist e de la sua mare molt homil nostra dona sancta Maria aci comença lo proloch de les Histories troyanes les quals En Jacme Cone-sa, prothonotari del senyor rey d’Arago, **esplana** de lati en romans

Sabem que pel fet de ser un manuscrit que es conserva en un arxiu valencià no podem concloure que siga una còpia feta per un valencià, però deixem aquí constància d’aquesta coincidència.

D’altra banda, revalidem aquest supòsit a partir de l’existència en valencià d’un refrany amb aquest mot: *Qui la esplana la gasta*. Segurament en aquest cas el mot fa ús de l’accepció d’‘explicar’ i no de ‘traduir’, però tot i això és interessant de ressaltar aquesta vinculació del mot amb el valencià, tal com recull l’escriptor L. Millán en dos ocasions en la seua obra bilingüe de mitjan segle XVI:

Hay otros que declarando la malicia dicha por otro, con boca ajena dicen mal por la suya; y por esto hay un refrán en valenciano que dice: Qui la **splana** la gasta, como hizo don Diego, que, interpretando la hambre que dico que me mataria el señor mastre Zapater, hizo malicia de lo que debía ser; y por esto no es bien hablar (1561, MILÁN, LUIS, *El cortesano* [España] [Madrid, Impr. de Aribau, 1874])

Maestre Zapater: Señor, parésceme que no se puede decir por vuestra excel·lència lo que dice nuestro valenciano: Qui la **esplana** la gasta, pues ha declarado tan bien las burlar d’estos caballeros cortesanos, que ha mostrado el fruto que se debe coger de los que echan flores por la boca; y si los que leen y oyen (1561 MILÁN, LUIS, *El cortesano* [Madrid, Impr. de Aribau, 1874])

Comptat i debatut, podem veure clarament que el mot *explanar* amb el sentit de ‘traduir’ enregistrem en llengua catalana medieval, concretament en la variant occidental, i, a més, en dos casos segurs en castellà i en un altre dubtós en francès.

■ 6 Sobre el *parlar pla*

Comentar el valor semàntic del mot *explanar* és relativament fàcil. Si partim del significat d’‘aplanar’, ‘allisar’, ‘fer pla un terreny o qualsevol superfície’ a fi de facilitar-ne l’accés, que recordem que és el sentit figuratiu II del ThLL, ens portaria a pensar en l’acció d’‘explicar’ o ‘fer intel·ligible’ un text de l’accepció I, ja que és també propiciar-ne la comprensió. I per aquesta via també, ‘traduir’ vol dir passar d’una llengua a una altra perquè el nou text produït en la nova llengua siga igualment intel·ligible. La correlació semàntica entre les diferents paraules és òbvia.

Però també podem descobrir-hi una altra possibilitat de relació semàntica en el mot *explanar*. No podem oblidar que etimològicament aquest mot està constituït en llatí a partir de la forma EX i PLANARE, és a dir, constituït a partir del lexema *pla*. De les diverses accepcions que podem trobar al DCVB del mot *pla* ens interessa ressaltar en aquest diccionari l'accepció sisena: 'Clar, evident; que s'entén tot seguit'. A continuació aporta les locucions *parlar en pla* o *parlar pla* per a referir-se al 'parlar en romanç catalanesc'. Per al VFarauo aquest mot en època medieval també equivalia a '[l]la llengua vulgar o nativa'. Segons el *Diccionari de l'Enciclopèdia* 'parlar pla' volia dir '[p]arlar en llengua vulgar, parlar en català'. Altres obres consideren com a sinònim els termes 'vernacle', 'vulgar', 'romanç', etc.

El *pla* era, per tant, la llengua més 'intel·ligible' enfront del llatí. Aquesta fórmula de gran expansió per la llengua medieval encara resta viva en el parlar de Menorca, on 'parlar pla' vol dir parlar "en la llengua senzilla i entenedora" (Colón, 2014: 193). Fins i tot aquesta s'enfrontava a l'expressió 'parlar vulgar', que era la forma preferida per les *Regles d'esquivar vocables*.

Al CIVAL enregistrem alguns exemples on el significat de *pla* es refereix clarament a la llengua no llatina, és a dir a la llengua vernacle, en aquest cas el català:

E tantost los moros asseguraren los, e hagren un moro qui sabia **parlar pla** qui de nadant se n entra en lo leny ab lo palomer ensemps qui aporta lo assegurament (Muntaner, Ramon Crònica (Muntaner) (ed. A. Bofarull, 1860, Cap. LXXXV))

li ensenyaven moltes e de bones oracions, mostrant li lo paternoster en **pla** (Decameron jorn^a 7ª nov^a 1^a)

Dix lo emperador Constanti: –Hajam hun bisbe appellat Alexandre, –e era tant simple que envides sabia parlar en lati... Dix lo bisbe en **pla**: —Escolta, filosoff: nosaltres creem que no es sino un Deu en trinitat... (Ferrer, Vicent Quaresma 137; XXVII)

que ell la havia consagrada o dedicada per aquelles cinch lletres: DSPFC. Que vol dir: «De suis propriis facere constituit.» Y les lletres que-s ligen après planament: IDEMQVE DEDICAVIT. Que totes volen dir en **pla**: «Quinto Sertório hordenà que a despeses sues se fes y ell lo consagrà». Com, dons, la dedicació no's fes sinó de temples o coses que tocaven a religió, resta clarament que allò era temple (Pere Antoni Beuter, *Primera part de la Història de València*, 1538)

La proximitat semàntica entre *explanar* i *parlar pla* és constatable en aquests fragments. I no podríem descartar que a partir d'aquesta relació la forma *explanar* ampliarà el seu contingut metafòric per a passar a 'pla' el contingut d'una altra llengua, en els nostres exemples del llatí i també de l'àrab i d'altres llengües, al català. Al cap i a la fi, aquest trasllat a la llengua

romànica és, en sentit figurat, una traducció, la qual ‘aplana’ les dificultats de desconeixements d’una llengua, de tal manera que tot resulta més ‘pla’, és a dir, més ‘intel·ligible’.

D’altra banda, no podem oblidar tampoc, com en el seu origen en llatí i després també en francès, aquest mot ‘*explanar*’, segons el DLittré, també tenia el significar d’‘interpretar’ que al segle XVI volia dir:

- «celui qui traduit par écrit d’une langue dans une autre» (BONIVARD, *Advis et devis de noblesse*, 1656, 163 ds FEW t. 4, p. 760a); i també
- «celui qui traduit oralement, truchement» (HULSIUS).

■ 7 Conclusions

Durant l’edat mitjana, les llengües romàniques disposaven d’un vast vocabulari per a expressar l’acció de ‘passar d’una llengua a una altra’. Per exemple, el català feia ús de mots com *mudar*, *traslladar*, *transportar*, *reescriure*, *romançar*, *tornar*, etc. No és fins a finals del segle XV que el terme *traduir* adopta aquest nou significat i és aleshores quan s’iniciarà un procés de substitució de totes les altres possibilitats lèxiques. Hem d’assenyalar, però, que el mot *TRADUCO* en llatí volia dir ‘fer passar’, ‘creuar’ i també ‘descobrir’, ‘disposar’, ‘traure a la llum’, ja que en aquesta llengua per expressar el canvi d’una llengua a una altra feia servir els mots *TRANSFERRE*, *INTERPRETARI*, *VERTERE*, *CONVERTERE*, etc. I no és fins a la centúria quinzena que pren el significat que en les llengües modernes li atorguem actualment. Segons l’italià Folena el nou significat d’aquest mot comença a reflectir-se en les obres de l’Humanisme italià i d’aquesta llengua passa a totes les altres (Colon, 2001).

Pel que fa a l’evolució del mot *EXPLANARE*, aquest ha tingut un diferent recorregut en cada llengua romànica. Totes han mantingut el significat d’‘aplanar’, ‘allisar’, ‘fer pla’, tal com recollia el llatí com a primera accepció al DGaffiot i al DLewis i com a segona al THLL. En canvi, la segona, referida a ‘explicar’, ‘fer intel·ligible’, ha perdut vitalitat en les diferents llengües al llarg dels segles. De tal manera que avui el francès i l’occità, per exemple, han abandonat aquesta segona accepció. En altres, com l’italià, el castellà i el català, cal considerar-lo com un mot moribund. Sembla que és en portuguès on manté la vitalitat encara en la llengua actual. Indubtablement, la forma *explanar* ha perdut terreny enfront d’altres mots que, segurament, han tingut més èxit en la seua expansió lèxica com per exemple *explicar*, *aclearir*, etc.

Al marge d'aquests dos significats, sembla que el català, i en algun cas esporàdic el castellà i el francès, en els primers textos medievals, van donar aixopluc a una tercera accepció 'el canvi d'una llengua a una altra', possiblement a partir d'un altre sentit figurat de la forma llatina INTERPRETARE, una nova accepció del mot *explanar* que no enregistrem en cap diccionari. En català, a més, aquesta forma *explanar* podia comptar també amb el reforç que la forma EX PLANARE ha produït a partir de la metàfora 'passar d'una llengua al llenguatge pla'. Dins d'aquesta accepció de la llengua catalana sembla que *explanar* va trobar un terreny ben adobat per a la seua supervivència medieval en la zona occidental valenciana, atesa la procedència de la majoria de les ocurrences enregistrades. A partir de la documentació que hem aportat, ens serveix per a plantejar aquesta accepció de la llengua medieval, de la branca occidental i més concretament de la variant valenciana, i molt possiblement restringida als registres formals (les nostres referències provenen de textos jurídics, científics, històrics i literaris).

Si acceptem aquest nou sentit que el mot tenia en la llengua medieval, caldria demanar als diccionaris històrics del català (almenys al DCVB i al VFarauco) i també, molt possiblement, als de castellà i francès, la introducció d'aquesta tercera accepció.

També sabem que aquesta accepció va tenir un recorregut ben curt, ja que no enregistrem més ocurrences més enllà del segle XV, a excepció d'una obra de Josep Pous de 1914, utilitzat molt possiblement com una romanalla lèxica. Òbviament, en aquesta extinció van intervenir diversos factors. No podem negar la influència del minvament de l'ús en la llengua a partir de la centúria esmentada. Però sobretot hem de valorar el context semàntic en què se situava el mot. Com hem pogut comprovar aquest 'canvi d'una llengua a una altra' estava cobert per una família lèxica ben extensa. I és, doncs, en aquest camp lèxic, on aquest mot *explanar*, per una banda, es dissoldria fàcilment i, per una altra, no tindria forces per a enfrontar-se a formes tan consolidades ja com *traslladar* en l'època medieval ni a *traduir*, el neologisme que sorgeix a finals del segle XV i que eclipsaria els altres mots. ■

■ Bibliografia

- Badia Pàmies, Lola (1996): *Textos catalans tardomedieval i “Ciència de naturales”*, Barcelona: Reial Acadèmia de les Bones Lletres de Barcelona.
- CDH: *Corpus del Nuevo Diccionario Histórico*, <<http://web.frl.es/DA.html>> [29.05.17].
- Cifuentes, Lluís (s.a.): *La medicina en català del manuscrit a la impremta. Traduccions, obres originals i mercat de demanda a l’Edat Mitjana. El Renaixement*, <www.ciencia.cat/biblioteca/temes/medicina.htm> [15.05.17].
- CILC: *Corpus Informatitzat de la Llengua Catalana*, <<http://ctilc.iec.cat>> [10.05.17].
- CIVAL: *Corpus Informatitzat del Valencià*, <<http://cival.avl.gva.es/cival/buscador.jsp>> [18.06.17].
- CNDHE: Instituto de Investigación Rafael Lapesa de la Real Academia Española (2013): *Corpus del Nuevo diccionario histórico* (CDH), <<http://web.frl.es/CNDHE>> [14.06.17]
- Colón Domènech, Germà (2000): «Nòtula sobre el català antic rogicler (castellà rosicler)», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura* LXXXVI, 335–337.
- (2001): «Traduir y traducció en catalán, con una ojeada a los romances vecinos»; dins: Martínez Romero, Tomàs / Recio, Roxana (eds.): *Essays on Medieval Translation in the Iberian Peninsula*, Castelló: Publicacions de la Universitat Jaume I / Omaha: Creighton University, 153–171.
- (2014): *Origen i història del lèxic valencià*, València / Barcelona: IIFV / Publicacions Abadia de Montserrat (Biblioteca Sanchis Guarner).
- CORDE: Real Academia Española: *Corpus diacrónico del español (CORDE)*, <www.rae.es> [15.05.17].
- DCECat: Coromines, Joan (1983–1991): *Diccionari etimològic complementari de la llengua catalana*, 10 vols., Barcelona: Curial.
- DCVB: Alcover, Antoni / Moll, Francesc Borja: *Diccionari Català-Valencià-Balear*, <<http://dcbv.iecat.net>> [03.05 al 27.06.17].
- DGaffiot: *Dictionnaire Gaffiot*, <www.lexilogos.com/latin/gaffiot.php> [12.05.17].
- DGO: *Diccionari General Occità*, <<http://mertyl.free.fr/dico/cantalaua.pdf>> [25.06.17].
- Diccionari de l’Enciclopèdia*, <www.diccionari.cat> [24.05.17].

- DICFRO: *Dictionnaire Frédéric Godefroy*, <<http://micmap.org/dicfro/search/dictionnaire-godefroy/esplaner>> [04.06.17].
- DICTER: Mancho Duque, Mª Jesús (dir.): *Diccionario de la ciencia y de la técnica del Renacimiento*, Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, <<http://dicter.usal.es>> [10.05.17].
- Dictionnaire du Moyen Français (1330–1500)*, <<https://apps.atilf.fr/lecteurFEW/lire/30/310>> [14.05.17].
- DIEC2: *Diccionari de la Llengua Catalana*. Segona edició, <<http://dlc.iec.cat>> [06.05.17].
- DLewis: Lewis, Charlton T. / Short, Charles: *A Latin Dictionary*, <www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.04.0059> [27.06.17].
- DLittre: Littre, Emile: *Dictionnaire de la langue française*, <www.littre.org> [08.06.17].
- DLOAM: Honnorat, Simon Jude (1847): *Dictionnaire de la langue d'Oc ancienne et moderne*, <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5816077m.r=dictionnaire+honnorat.langFR>> [06.06.17].
- DOM: *Dictionnaire de l'Occitan Médiéval*, <www.dom-en-ligne.de> [01.06.17].
- DPLP: *Dicionário Priberam da Língua Portuguesa*, <www.priberam.pt/dlPO/Explanar> [04.06.17].
- DRAG: *Diccionario da Real Academia Galega*, <<http://academia.gal/diccionario>> [12.06.17].
- Garcia Sempere, Marinela (2015): «Algunes dades sobre els manuscrits de la versió catalana de la ‘Legenda aurea’», *Medievalia* 18:2 («La construcción de la santidad femenina de los siglos XV al XVII», coord. María Morrás), 155–178.
- Hinojosa Montalvo, Jose (2002): *Diccionario de historia medieval del Reino de Valencia*, 4 vols., València: Generalitat Valenciana.
- Lexilogos: <www.lexilogos.com/francais_langue_histoire.htm> [14.05.17].
- Nadal, Josep M. / Prats, Modest (1982): *Història de la Llengua Catalana I. Dels inicis fins al segle XV*, Barcelona: Edicions 62.
- Nadal, Josep M. / Prats, Modest (1996): *Història de la Llengua Catalana II. El segle XV*, Barcelona: Edicions 62.
- NTLLE: *Nuevo Tesoro Lexicográfico de la Lengua Española*, <<http://buscon.rae.es/ntlle/SrvltGUILoginNtlle>> [14–16.06.17].

Pérez i Mingorance, Joan-Andreu (2012): *El Regiment dels Prínceps de Gil de Roma traduït per Arnau Estanyol. Tradició manuscrita i edició crítica*, Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona (tesi doctoral), <http://ddd.uab.cat/pub/tesis/2014/hdl_10803_285198/japm1de1.pdf> [24.06.17].

Perujo Melgar, Joan (2016): *Les històries troianes de Jaume Conesa, traducció catalana de la Historia destructionis Troiae de Guido delle Colonne: estudi i edició*, Alacant: Universitat d'Alacant (tesi doctoral), <<http://rua.ua.es/dspace/handle/10045/65127>>.

Sabio Pinilla, José Antonio (2012): «Notas para la historia de *traduzir* (con mención a sus derivados y a otras expresiones)», dins: Lanero Fernández, Juan J. / Chamosa, José Luis (eds.): *Lengua, traducción, recepción: en honor de Julio César Santoyo*, Vol. 2, León: Publicaciones Universidad de León, 455–478.

ThLL: *Thesaurus Linguae latinae*, 1900–, Leipzig: Teubner.

TLIO: Beltrami, Pietro G. (dir.): *Tesoro della Lingua Italiana delle Origini*, Firenze: Istituto Opera del Vocabolario Italiano / Consiglio nazionale delle ricerche, <<http://tlio.oivi.cnr.it/TLIO>> [19.05.17].

VFaraudo: *Vocabulari de la Llengua Catalana Medieval* de Lluís Faraudo de Saint-Germain, <www.iec.cat/faraudo> [14.06.17].

■ Antoni Mas i Miralles, Universitat d'Alacant, Departament de Filologia Catalana, Apartat de correus 99, E-03080 Alacant, <antoni.mas@ua.es>.